

ἕπερ παράγει συμφώνως πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν. Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ὁ πνευματικὸς βίος αὐτοῦ. Ὅθεν ὁλόκληρος ἡ ζωὴ του ἀποσκοπεῖ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν παραγωγὴν πνευματικῶν δημιουργημάτων. Πᾶν τοιοῦτον πνευματικὸν δημιούργημα καὶ πᾶν εἰς τὴν παραγωγὴν αὐτοῦ συμβαλλόμενον βοηθητικὸν μέσον εἶνε πνευματικὸν ἀγαθόν, ἀφοῦ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς συνίσταται εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν τοιαύτης φύσεως. Ἡ ἐπιδίωξις τοιούτων ἀγαθῶν καὶ ἡ πρὸς ἀπόκτησιν αὐτῶν παρεχομένη συνεπικουρία, δεδομένου ὅτι τὰγαθὰ ταῦτα ἐπιδιώκονται χάριν ἑαυτῶν καὶ οὐχὶ ἕνεκεν ἄλλοτρίων σκοπῶν, ἀποτελοῦσι τὸν ἠθικὸν βίον.

Ὅτι ἡ ἐλευθέρα αὕτη ἀνάπτυξις τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ ἡ δι' αὐτῶν ἐνισχυομένη ἰδεατὴ κοινωνία τῶν βουλήσεων τῆς ἀνθρωπότητος θεωροῦνται ὡς ὑψίστα ἀγαθὰ, ὑφ' ἃ τάσσεται πᾶσα ἰδιαιτέρα ἠθικὴ πράξις καὶ ἡ εἰς τὸν σκοπὸν καθαρὰ ἀφοσίωσις αὐτῆς εἶνε γεγονός, οὔτινος δέον νὰ ὑποδείξωμεν τὴν ἁρμονικὴν σχέσιν πρὸς τὰς συνθήκας τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ τὴν ἐπιβεβαίωσιν διὰ τῶν γενικῶς ἰσχυόντων κανόνων τῆς ἠθικῆς, ἀλλ' ὅπερ δὲν δυνάμεθα νὰ παραγάγωμεν ἐξ ἄλλων. Πλήν, ἀκριβῶς ἐπὶ ἠθικοῦ πεδίου ἡ ὑπόδειξις αὕτη τῶν τελικῶν γεγονότων δὲν θεραπεύει τὴν μεταφυσικὴν ἀνάγκην τῆς τελικῆς τοῦ κόσμου γνώσεως. Δοθέντος μάλιστα ὅτι καὶ ἡ ἰδεατὴ κοινωνία τῶν βουλήσεων μετέχει τῆς ἐφημέρου φύσεως πάσης ἀνθρωπίνης ροπῆς, δύναται μὲν νὰ νοηθῇ ὡς τελικὸς σκοπὸς τοῦ συνειρμοῦ τῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ, ἀλλ' οὐχὶ ὡς ἀπόλυτος τελικὸς σκοπός. Οὕτως, ἐὰν τὸ ἀπόλυτον τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν δὲν τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ, μορφοῦται ἡ ἀπαραίτητος ὑπόθεσις, ὅτι τὰ εἰς τὴν ἡμετέραν νόησιν προσιτὰ ἠθικὰ ἰδεώδη δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς συστατικὰ στοιχεῖα ἀπείρου τινὸς ἠθικῆς τάξεως τοῦ Σύμπαντος, τὸ δὲ περιορισμένον ἀνθρώπινον ἰδεῶδες ὡς ἀπόρροια μιᾶς ἰσοδυνάμου, ἀλλ' ἀπεριορίστου κοσμικῆς ἀρχῆς. Οὕτω τὸ ἠθικὸν μεταβάλλεται εἰς *θρησκευτικὸν* πρόβλημα.

3. Θρησκεία.

Ἡ θρησκεία δύναται νὰ εἶνε ἀντικείμενον φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης ὑπὸ διττὴν ἔποψιν : Ἐἴτε πρόκειται δηλονότι περὶ τῆς ἀναγωγῆς τῶν πραγματικῶς ἐξελιχθεισῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων εἰς τὸ γενικώτατον αὐτῶν ἀφηρημένον περιεχόμενον καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὰ λοιπὰ τοῦ πνευματικοῦ

βίου συστατικά μέρη, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα τούτου· εἴτε δύναται νὰ ἐπιχειρηθῇ ἢ παραγωγή ἐνὸς γενικῶς παραδεδεγμένου καὶ ἀνεξαρτήτου τῶν συγκεκριμένων μορφῶν περιεχομένου τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἐκ τῶν θεμελιωδῶν ὄρων τῆς νοήσεως, οἷτινες συνεπάγονται τὴν γένεσιν τῶν ὑπερβατικῶν ἰδεῶν. Ἄμφότεραι αἱ ἀπόπειραι αὗται συμπληροῦσιν ἀλλήλας ἀμοιβαίως. Αἱ ἱστορικῶς συγκροτηθεῖσαι θρησκευτικαὶ μορφαὶ δύνανται ν' ἀποκαλύψωσιν ἡμῖν μόνον τὰ ψυχολογικὰ ἐλατήρια, ἐξ ὧν ἀπέρρευσαν αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις. Ἡ γενικὴ ὅμως ἐπισκόπησις τῶν ὑπερβατικῶν ἰδεῶν εἶνε ἀπαραίτητος πρὸς διαποχωρισμὸν τῶν σταθερῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου βάσεων ἀπὸ τῶν δευτερευουσῶν ἐπιδράσεων, αἷτινες ἔσχον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν καθ' ἕκαστα θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Ἐνταῦθα θ' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς μόνον τὸ δεύτερον τῶν θεμάτων τούτων, προϋποτιθεμένου ὅτι εἶνε γνωστὰ τὰ γενικὰ συμπεράσματα¹ τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως.

Οὐχὶ σπανίως ἡ ἀφηρημένη ἀντίληψις τῆς φύσεως τῆς θρησκείας ἐπεσκοτίσθη ἀκριβῶς διὰ τῆς συμμίξεως τῶν δύο προβλημάτων, τοῦ ψυχολογικοῦ δηλονότι καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ. Οὕτως ἐθεωρήθη ἐπὶ παραδείγματι ἡ θρησκεία ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξαρτήσεως, τοῦ φόβου ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἢ τῆς πρὸς τὴν μακαριότητα ροπῆς. Εἰς ἕκαστον τῶν καθορισμῶν τούτων τῆς θρησκείας ὑπάρχουσι στιγμαί, αἷτινες συνέπραξαν κατὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐξέλιξιν συγκεκριμένων θρησκευτικῶν παραστάσεων, οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἀξίωσιν, τὴν συνισταμένην ἐν τῇ ὑποδείξει τῆς θέσεως, ἣν δέον νὰ λάβῃ ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴν σημασίαν αὐτῆς ἡ θρησκεία ἐν τῷ συνόλω τῆς ἡμετέρας κοσμοθεωρίας. Διότι, καὶ ἂν ὑποθεθῇ, ὅτι οἱ παραδεδεγμένοι ἐκεῖνοι ὄροι εἶνε καθαρῶς ἀνθρώπιναι ἰδιότητες, δὲν δύναται νὰ νοηθῇ διὰ τίνα λόγον ἐκδηλοῦνται ὑπὸ τὴν μορφήν θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Καὶ ἂν δὲ προϋποθέσωμεν, ὅτι εἶνε ὀρθαὶ πᾶσαι αἱ ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων θρησκευτικῶν παραστάσεων ἢ ψυχολογικῶν διαλογισμῶν μορφωθεῖσαι θεωρίαι, οὐδεμίαν ἀποκτῶμεν ἱκανοποιητικὴν περὶ τῆς θρησκείας ἔννοιαν. Διότι οὐδαμῶς μανθάνομεν τὴν αἰτίαν, δι' ἣν τὸ ἀπαραίτητον τῆς ἐξαρτήσεως συναίσθημα, ὃ φόβος τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἢ ἡ πρὸς τὴν μακαριότητα ροπὴ εὐρί-

1. Πρὸβλ. *Völkerpsychologie*, τομ. 2 (Mythus und Religion). Ὡς πρὸς τὰ σχετικὰ ἠθικὰ προβλήματα, *Ethik*³, τόμ. 1. τμῆμα I, κεφάλ. II.

σκειται ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει. Πᾶσα ἀπόπειρα, ὅπως δοθῇ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο μία λύσις θεραπεύουσα προσηκόντως τὴν πρὸς τὴν ἐνότητα ἀνάγκην τῆς νοήσεως, δεόν νὰ ἐξέλθῃ τοῦ πεδίου τῶν μεμονωμένων ψυχολογικῶν γεγονότων καὶ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς ἀπὸ πάντων τῶν φαινομένων τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως ἀνεξαρτήτους ὄρους τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως. Ἐνταῦθα οὐδεμία δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τινὰ οἰανδήποτε ὑποκειμενικὴν, ἢ ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικῆς πίστεως εἰς ἀντικειμενικά τινὰ τεκμήρια στηριζομένην ἀποκάλυψιν, φιλοσοφικὴ σημασία. Τοιαῦται πεποιθήσεις δύνανται μὲν νὰ εἴνε ἀκράδαντοι ἐν τῷ τῆς πίστεως στερεῶς ἔχομένῳ ἀτόμῳ, δύνανται ὅμως τότε μόνον νὰ ἐκταθῶσιν ὑπὲρ τὴν ἀτομικὴν συνείδησιν, ὅταν εὕρωσιν ἐν ἑτέρῳ τινὶ συνειδήσει παρομοίαν πρὸς τὸ πιστεύειν ροπὴν. Ἄλλὰ γενικοῦ κύρους ἀξίωσιν δύναται νὰ ἐγείρῃ μόνον ἐκεῖνο, ὅπερ, ἀνεξαρτήτως ἀτομικῶν προκαταρκτικῶν ὄρων, στηρίζεται ἐπὶ τῶν γενικῶς ἰσχυόντων νόμων τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως. Κατὰ τὴν ἐννοίαν ταύτην δύναται καὶ ἔτι σήμερον νὰ λεχθῇ, ὅτι διὰ τὴν φιλοσοφίαν ὑπάρχει μόνον ἡ θρησκεία τῆς **φιλοσοφικῆς νοήσεως**, τουτέστιν, ὅτι ἡ φιλοσοφία οὐδαμῶς δεόν νὰ λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἰδιαιτέρας προϋποθέσεις, ἐφ' ὧν αἱ καθ' ἕκαστα θετικαὶ θρησκείαι στηρίζουσι τὰς ἑαυτῶν δοξασίας. Πλήν, φιλοσοφικὴν νόησιν λέγοντες νοοῦμεν καὶ ἐνταῦθα, καθὼς καὶ πανταχοῦ, τὴν ἐν τῷ πνεύματι ἐκδηλουμένην ροπὴν πρὸς ἁρμονικὴν σύνδεσιν ὕλων τῶν ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ δεδομένων γνώσεων, ὧν αἱ τελικαὶ αἰτίαι καὶ τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα δὲν εἴνε δεδομένα, ἀλλὰ προσεπिनνοοῦνται ὡς τελικαὶ προϋποθέσεις. Ἡ σημασία, ἣν ἡ φιλοσοφία τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ 18ου αἰῶνος ἀπέδωκεν εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ λόγου, ἤμιστ' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Καντίου μορφωθεῖσαν σχετικὴν ἐννοίαν. Διότι κατ' οὐσίαν αἱ προσπάθειαι τῶν φιλοσόφων ἐκείνων συνίστανται εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐδραίωσιν τῆς θρησκείας διὰ τῆς ἀμέσου ἐπιναγωγῆς τῶν εἰς τὴν ἐμπειρίαν δεδομένων ἐνεργειῶν καὶ σκοπῶν εἰς ὑπερβατικὴν τινὰ αἰτίαν, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν κοσμολογικῶν καὶ τῶν φυσικοθεολογικῶν ἀποδείξεων. Ἡ φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀντὶ ἀπὸ τοῦ δεδομένου ἀφορμωμένη νὰ προβῇ εἰς τὴν ὑπερβατικὴν συμπλήρωσιν αὐτοῦ διὰ τινος οἴονεϊ ἐμπειρικῆς προπονήσεως, ἐμόρφωσεν ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἐννοίαν μιᾶς ὑψίστης φυσικῆς ἀρχῆς, ἣν ἐθεώρει ἀναγκαίαν πρὸς κατανόησιν τῆς ἐμπειρίας. Ὅθεν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θεολογίας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ μόρφωσις **ἐπιστημονικῆς** τινος θρησκείας, κατὰ τὴν κυ-

ρίαν σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ Θεὸς ὡς ὑψίστη κοσμικὴ ἀρχὴ ἀποτελεῖ οὐσιῶδες συστατικὸν μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ συγχρόνως ἡ ἔννοια αὕτη, εὐρεῖα οὕσα καὶ ἀόριστος ἀδυνατεῖ νὰ περιλάβῃ τὰναγκαῖα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἄμεσος τῆς τοιαύτης καταστάσεως τῶν πραγμάτων συνέπεια εἶνε ἡ τάσις πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ὑπερβατικότητος, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι τὸ φῶς τῆς ἀφηρημένης νοήσεως θὰ καταυγάσῃ ἐξ ἴσου τὰ πάντα. Εἰς τοῦτο τὰ μάλιστα συνέτεινε καὶ ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ ἐν τῇ ἑαυτῆς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐπικρατούσῃ ἀπλοϊκῶς ἀνθρωποκεντρικῇ ἐφαρμογῇ. Τὸ μονιμώτατον τοῦτο κληροδοτήμα τῶν εἰρημένων ὀρθολογιστικῶν προσπαθειῶν διετηρήθη καὶ ἐν τῇ σημερινῇ θεολογίᾳ εἰς τὰς ὑπὸ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἐπινοηθείσας καὶ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων τῆς ἀναγεννήσεως οὐχὶ πλήρως καταφρονηθείσας ἐφαρμογὰς, ὡς λαμβάνει τυχούσης περιστάσεως ἡ ἔννοια τοῦ «σκοποῦ τῆς σωτηρίας.» (Der Begriff des Heilzwecks).

Ἄκασαι αἱ προσπάθειαι αὗται, αἱ σκοποῦσαι τὴν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ιδέας ἐξασφάλισιν θέσεώς τινος ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ κόσμου, εἰς οὐδὲν καταλήγουσιν ἀποτέλεσμα, διότι συνεπάγονται ἀείποτε τὴν μόρφωσιν ἐννοιῶν, αἵτινες αὗται καθ' ἑαυτὰς ἔχουσι πάλιν χαρακτῆρα ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, δυνάμενων μὲν νὰ χρησιμοποιηθῶσιν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν πρὸς ἐρμηνείαν τῆς πραγματικῆς τοῦ κόσμου διαδρομῆς, οὐδέποτε ὅμως πρὸς ἀπόκτησιν ἰδεῶν, ἐκτεινομένων ὑπὲρ τὴν διαδρομὴν ταύτην. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φυσιοκρατικῆς μεταρυσικῆς, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία τῆς «φυσικῆς ἐκείνης θεολογίας», δύνανται κατ' ἀναγκαίαν συνάρτησιν νὰ μορφωθῶσι μόνον δύο μεταρυσικὰ συστήματα. Ὁ κόσμος φαίνεται εἴτε ὡς τελείως συγκροτημένος μηχανισμὸς εἴτε ὡς ἀπειρος οὐσία μετὰ δύο παραλλήλως συνυπαρχόντων καὶ πρὸς ἄλληλα συνδεομένων κατηγορημάτων, τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ εἶναι. Ἡ πρώτη τῶν κοσμοθεωριῶν τούτων, ἥτοι ὁ ὕλισμός, ἄγει εἰς τὸν ἀθεϊσμόν, ἡ δὲ ἑτέρα, τουτέστιν ἡ περὶ ἀπείρου οὐσίας διδασκαλία, εἰς τὸν **φυσιοκρατικὸν πανθεϊσμόν**. Ὁ πανθεϊσμὸς οὗτος δύναται μὲν νὰ περιλάβῃ ἐν ἑαυτῷ τὰς θρησκευτικὰς ιδέας, — καὶ ὄντως ἐπραξε τοῦτο εἰς τὰς πλείστας τῶν ἱστορικῶν μορφῶν του, — οὐδεμίαν ὅμως παρίσταται πρὸς τοῦτο ἐσωτερικὴ ἀνάγκη. Διότι ἡ κοσμικὴ τοῦ ἐν λόγῳ πανθεϊσμοῦ ἔννοια στηρίζεται ἐφ' ἑαυτῆς. Τὸ ὅτι ὁ κόσμος καλεῖται συγχρόνως Θεὸς εἶνε τυχαία ἀφομοίωσις πρὸς

τὰς παραστάσεις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἐὰν δὲ ἡ ἀφομοίωσις αὕτη συνδέεται μετὰ τῆς προσλήψεως συστατικῶν στοιχείων, πραγματικῶς ἀνηκόντων εἰς τὴν σφραῖραν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶνε αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἀλλότρια καὶ ἔξωτερικαί, παρεμπίπτουσαι ἀναμίξεις.

Ἄλλ' ἡ κυριώτερα πλάνη ἀμφοτέρων τῶν ἐν λόγῳ κοσμοθεωριῶν, ἥτοι τοῦ ἀθεϊστικοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς πανθειστικῆς περὶ οὐσίας διδασκαλίας, συνίσταται ἐν τῇ *φυσιοκρατικῇ* ἐννοίᾳ τοῦ εἶναι. Διὰ τὸν ἀθεϊστικὸν ὕλισμὸν τὸ εἶναι τυγχάνει *ἔξωτερικῆ* φύσις τουτέστι τοπικὴ σχέσις ἀντικειμένων, ἅπερ, αὐτὰ καθ' ἑαυτά, οὐδεμίαν κέκτηνται ιδιότητα. Διὰ τὸν πανθεισμὸν τὸ εἶναι συνίσταται ἐν τε τῇ *ἔξωτερικῇ* καὶ τῇ *ἔσωτερικῇ* φύσει. Ἡ ἔσωτερικὴ ὄψις νοεῖται πάλιν μόνον ὡς μία *εἰκὼν τῆς ἔξωτερικῆς* ὕψεως καὶ καθ' ἀκολουθίαν, ὁμοίως πρὸς ταύτην, ὡς ἄπειρος, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀμετάβλητος ὄντοτης. Ἐν ἡ περιπτώσει εἶνε δυνατὸν ἐν γένει ἐνταῦθα νὰ μορφωθῇ ἡ ἐννοια κοσμικῆς τινος ἀρχῆς, ἡ ἀρχὴ αὕτη οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ἢ τὸ ἐν λόγῳ περιεχόμενον ἐπιπροστίθεται ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἡ πλάνη αὕτη ἐξαφανίζεται, ἅμα ὡς ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ὁ κόσμος οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ὡς ἀμετάβλητος ὄντοτης, κέκτημένη ὡς ἄπειρος ὕλη ἢ ὡς πνευματικὴ οὐσία ἀμεταβλήτους ιδιότητος, ἀλλ' ὅτι πάντα ταῦτα εἶνε ἐννοιαί, δι' ἧν χάριν παροδικῶν σκοπῶν, σχετιζομένων πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κόσμου, ἐπιδιώκεται ὁ καθορισμὸς τῆς πορείας τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Σύμπαντος. Ὁ κόσμος ἀπὸ τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἐξεταζόμενος ὕψεως εἶνε πρὸ παντὸς *ἐξέλιξις*, διηνεκὲς γίνεσθαι, ἀδιάπτωτος δρᾶσις. Δὲν εἶνε ὅμως ἄσκοπον γίνεσθαι, ὅπερ ἀπλῶς καταστρέφει τὸ γεννηθὲν, ἴν' ἀντικαταστήσῃ αὐτὸ δι' ἑτέρου, ἀλλὰ σταθερὸς συνειρμὸς σκοπιμωτάτων διαπλάσεων. Ὡς τοιοῦτος συνειρμὸς ἐκτείνονται αἱ διαπλάσεις τῆς φύσεως εἰς τὴν σφραῖραν τοῦ πνεύματος, πάντα δὲ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα συντελοῦνται καθ' ὠρισμένας, ἐμπειρικῶς μὲν ἀκατανοήτους, ἀλλ' ἐν τῇ γενικῇ πορείᾳ αὐτῶν εὐδιαγνώστους κατευθύνσεις. Ἡ πρόοδος ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας πρὸς τινὰ κοσμικὴν ἐννοίαν, συνδέουσιν τὰς καθ' ἑκάστα ἐμπειρικὰς γνώσεις εἰς ἀρμονικὴν ἐνότητα, λαμβάνει ἐκ τῶν προτέρων ἐσφαλισμένην κατεύθυνσιν ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος νοεῖται ὡς ἀμεταβλήτως δεδομένη ὄντοτης, τουτέστιν ὡς ἄπειρος συνύπαρξις πραγμάτων, ἅτινα ὑπερβαίνουσι μὲν τὰ ὅρια πάσης ἐμπειρίας, ἀλλ' ἅπερ εἰς τὰ καθ' ἑκάστα ὁμοιάζουσι πρὸς πᾶσαν δεδομένην ἐμπειρίαν.

Ἡ ἀπειρος ὑπόστασις τοιούτου τινὸς κόσμου ἔγκειται ἐν τῇ παραβολῇ αὐτῆς πρὸς τι οἷονδῆποτε πεπερασμένον ὄν, νοούμενον ἐν ἀείρῳ ἀριθμῷ. Ἐὰν τοῦναντίον ἡ οὐσία τοῦ κόσμου νοηθῇ ὡς ἐξέλιξις τοῦ πνεύματος, ἡ ὑψίστη τῆς ἀντιλήψεως ταύτης σημασία, ὡς πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐμπειρικῆς πορείας τοῦ κόσμου, συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ συμπλήρωσις ἄγει εἰς τὴν μόρφωσιν ἰδεῶν, αἵτινες κέκτηνται σύναμα σημασίαν πρακτικῶν ἰδεωδῶν. Τὰ πρακτικὰ ἰδεώδη ταῦτα εἶνε καὶ ἠθικὰ ἰδανικά, ἐφ' ὅσον σχετίζονται πρὸς σκοπούς, οἵτινες εἶνε ἐφικτοὶ ἢ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τοιοῦτοι. Τὰ ἰδεώδη εἶνε *θρησκευτικὰ* ἰδανικά, ἅμα ὡς ἐκταθῶσιν ὑπὲρ τοὺς σκοπούς τούτους καὶ νοηθῶσιν ἐν μέρει μὲν ὡς ἀπόλυτος τελικὸς σκοπός, ὑφ' ὃν τάσσεται τὸ ἀνθρώπινον ἠθικὸν ἰδεῶδες, ἐν μέρει δὲ ὡς ἀπόλυτος τελικὴ βάσις τοῦ ἐν λόγῳ σκοποῦ. Οὕτως αἱ *θρησκευτικαὶ* ἰδέαι κατὰ τὸ γενικὸν περιεχόμενον αὐτῶν ἐνεφανίσθησαν ἡμῖν ἤδη εἰς *δύο* σημεῖα ἐν τοῖς ἀνωτέρω, ἧτοι πρῶτον ὡς ἀναγκαία συμπλήρωσις τῆς καθολικῆς ψυχολογικῆς καὶ ὄντολογικῆς τῶν ἰδεῶν ἐξελίξεως καὶ δεύτερον ὡς ἀπαραίτητος ἐνίσχυσις τοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους, ὅπερ δέον νὰ τεθῇ ὡς βάσις πάσης ἐρμηνείας τῆς ἐμπειρικῆς ἠθικῆς. Εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ταύτας ἀμφοτέραι αἱ ἰδέαι τῆς ἀπολύτου κοσμικῆς αἰτίας δύνανται μὲν νὰ νοηθῶσιν ὡς ἰσοδύναμοι πρὸς τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες, δὲν ἔχουσιν ὅμως, ἐνεκεν τῆς μετ' αὐτῶν συνδεομένης ἀξιώσεως ἀπολύτως ἀπείρου ὑποστάσεως, ὠρισμένον περιεχόμενον ¹.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγκαθιδρύνονται αἱ θετικαὶ θρησκευτικαὶ κοσμοθεωρίαι. Ἡ ἀνακερομένη ἀοριστία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν δὲν ἱκανοποιεῖ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἀπαιτεῖ ὠρισμένον, παραστατὸν περιεχόμενον. Αἱ γενικαὶ ἰδέαι περὶ μιᾶς ἀρχῆς καὶ ἐνὸς σκοποῦ τοῦ Σύμπαντος ἐνσαρκοῦνται κατ' ἀκολουθίαν εἰς συγκεκριμένας θρησκευτικὰς παραστάσεις περὶ τοῦ Θεοῦ, τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπάρξεως πάντων τῶν πραγμάτων. Ὅσον πολύμορφοι καὶ ἂν εἶνε αἱ παραστάσεις αὗται τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ὁ ἐσωτερικὸς αὐτῶν μετὰ τῶν γενικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν συνειρμὸς δύναται νὰ γνωσθῇ μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ αὗται καθορίζονται ὑπὸ τῶν ἐννοιῶν ἀπολύτου τινὸς αἰτίας καὶ σκοποῦ τοῦ Σύμπαντος. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐν λόγῳ θρησκευτικαὶ παραστάσεις εἶνε μεταβολαὶ ὑπερβατικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν εἰς συγ-

1. Πρβλ. Τόμ. I. Κεφάλ. IV.

κεκριμένας ἔννοιᾶς. Οὐχὶ δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ συνεπεία τῆς πνευματικῆς αἰσθησιακῆς (geistig-sinnlicher) φύσεως τοῦ ἀνθρώπου αἱ μεταβολαὶ αὗται εἶνε φυσικαὶ μορφαὶ μεταβολῶν. Ὅπως δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοήσῃ τις τὰς ἔννοιᾶς εἰμὴ διὰ λέξεων ἢ παραστάσεων, ἐκπροσωποῦσῶν τὰς ἔννοιᾶς ἐν τῇ συνειδήσει, οὕτως αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι δὲν δύνανται νὰ γεννηθῶσιν ἄλλως εἰμὴ εἰς ἰδίᾳς τῇ συνειδήσει προσιτὰς μορφαὶ ὑπὸ τύπον παραστάσεως. Σύνεμα δὲ ἡ ἐνσάρκωσις αὕτη ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν κατὰ τοῦτο, ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι μόνον ἐν αὐτῇ δύνανται νὰ ἐξασκήσωσι τὴν ἠθικὴν ἐκείνην ἐπίδρασιν, τὴν στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἀμέσου συνδέσεως αὐτῶν πρὸς τὸ ἠθικὸν τοῦ βίου ἰδεῶδες. Οὐχὶ ὡς ἀόριστος ἰδέα, ἀλλὰ μόνον ὡς ἀμέσως δεδομένη ἢ παραδεδεγμένη πραγματικότης δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ τὸ ἰδεῶδες ὡς ἀγαθὸν καὶ μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν ἀφηρημένου ἠθικοῦ προσώπου δύναται νὰ γίνῃ παραστατὸν ὡς πρότυπον τῶν ἰδίων ἡμῶν ἠθικῶν τάσεων. Ἐν τῇ φυσιολατρείᾳ (Naturreligion) ἡ ἠθικὴ αὕτη σημασία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν εἶνε ἐλαχίστη. Ἐπειδὴ δηλονότι οἱ θεοὶ θεωροῦνται ὡς ὑπεράνθρωπα ὄντα, δὲν δύνανται νὰ νοηθῶσι προσήκόντως ὡς ἠθικὰ ἰδεῶδη, δεδομένου ὅτι οἱ θεοὶ εἶνε κατὰ βάθος ὄντα ἀνθρώπινα. Συγχρόνως δὲ ἡ ὑλικὴ αὕτη ἐνσάρκωσις τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ συνεπάγεται ἀναγκαίως τὴν μείωσιν τοῦ γοήτρου της, ἅτε ἀποκλείουσα τὰς θρησκευτικὰς ἔννοιᾶς, τὰς ἀφορώσας εἰς ἀρχὴν τινα τοῦ Σύμπαντος ἀπολύτως ἀγαθὴν ἢ ἀπολύτως ἄπειρον.

Εἰς τὰς πνευματικὰς θρησκείας, πρὸ παντὸς δὲ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, τὰ πράγματα μεταβάλλονται οὐσιωδῶς ὑπὸ διττὴν ἔποσιν. Ἐν πρώτοις αὐτὸς οὗτος ὁ Θεὸς θεωρεῖται ὡς ὑπερτατον ὄν, μὴ δυνάμενον νὰ γίνῃ παραστατὸν οὐδὲ δι' ὑπερβατικῶν συμβόλων· πρὸς τὴν ἰδέαν ταύτην συνδέονται **ἀνθρώπινα**, οὐχὶ ὑπεράνθρωπα πρόσωπα, ὡς ἠθικὰ ἰδεῶδη. Ἴνα ὅμως δυναθῇ νὰ πιστεύσῃ εἰς τὰ ἰδεῶδη ταῦτα καὶ ἡ ὥριμος συνείδησις, ἡ ὑπερνωκῆσασα τὴν μυθικὴν βαθμίδα, δέον νὰ εἶνε ταῦτα **ἱστορικὰ** πρόσωπα, ὅποτε ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως, ὅπως τὰ ἐν λόγῳ πρόσωπα συνάδωσι πρὸς τὰ γενικὰ κριτήρια τῆς ἱστορικῆς πίστεως. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ πραγματικὸς χαρακτήρ τοιοῦτου τινὸς προσώπου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν εἰκόνα του, ἣν φέρομεν ἐν ἡμῖν, ἀλλὰ δηλοῖ, ὅτι ἐκεῖνο, ὅπερ ἰσχύει ὡς πρὸς πᾶν ἱστορικὸν πρόσωπον, ἰσχύει ἐν μεγίστῳ μέτρῳ ὡς πρὸς τοὺς φορεῖς τούτους τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Ἡ παραστατικὴ εἰκὼν

καθορίζεται πανταχοῦ ὑπὸ τε τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ θρησκευτικὸν πρόσωπον, ὅπερ διὰ τῆς μυθοπλαστικῆς φαντασίας ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς πραγματικότητος καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ πᾶσα ἐποχὴ καὶ πᾶσα θρησκευτικὴ βαθμὶς βλέπει πραγματοποιούμενον τὸ ἴδιον ἑαυτῆς ἰδεῶδες, μεταβάλλεται διηνεκῶς καὶ ἐγκατοπτρίζεται οὐ μόνον ἐν ἑκάστη τῶν ἐξ αὐτοῦ προερχομένων μορφῶν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἐν πάσῃ σχεδὸν ἰδιαιτέρᾳ συνειδήσει ὑπὸ διάφορον φῶς. Διὸ ὁ σύγχρονος Χριστιανισμὸς εἶνε ἀναγκαίως διάφορος τοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων αἰώνων, τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τοῦ τῆς ἀναγεννήσεως. Καὶ ἂν δέ τις νομίζῃ, ὅτι ἐμμένει στερεῶς εἰς ἀρχικόν τι θρησκευτικὸν περιεχόμενον, ταχέως θὰ ἴδῃ, ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἔχει μεταβληθῆ ἤδη τελείως διὰ τῆς σχέσεως, εἰς ἣν εὐρίσκεται πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ τοῦ πνευματικοῦ βίου συστατικὰ στοιχεῖα. Μόνον εἰς τὴν ἱκανότητα ταύτην τοῦ μεταβάλλεσθαι ὀφείλει ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ μεγάλαι ἱστορικαὶ θρησκείαι, τὴν διατήρησιν αὐτοῦ ἐν τῇ μεταβολῇ τῶν αἰώνων. Ἐν θρησκευτικῶν ἰδεῶδες, δυνάμενον νὰ συνενοῖ ἐν ἑαυτῷ πάσας τὰς βαθμίδας τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως, ἀπὸ τῶν ταπεινῶν μορφῶν τῆς φειχιστικῆς μαγείας μέχρι τῆς ἠθικῶς ἀποκαθααρμένης ἰδέας τοῦ Θεοῦ, δὲν δύναται νὰ εἶνε τὸ αὐτὸ ὡς πρὸς πάσας τὰς βαθμίδας ταύτας. Ἄλλ' ἀκριβῶς διὰ τοῦτον τὸν λόγον δύναται τις νὰ ἐλπίσῃ, ὅτι ἐπὶ μικρότατον εἰσέτι χρόνον ὁ Χριστιανισμὸς θὰ εἶνε, συνεπεία τῆς πρὸς μεταβολὴν ἱκανότητος αὐτοῦ, ἡ ἔκφρασις τῆς ἐξελίξεως τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ ὅτι θὰ συντελέσῃ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτης, ὅπως αἱ ὑπέρτεραι μορφαὶ κατισχύσωσι τῶν εὐτελεστέρων.

Διὰ τῆς ρηθείσης σχέσεως μεθ' ἑνὸς προσώπου, ὅπερ ὀφείλει εἰς μὲν τὴν ἱστορίαν τὴν ἑαυτοῦ πραγματικότητα, εἰς δὲ τὰς ἐν τῇ διαδρομῇ τῶν αἰώνων ἀνελιχθείσας θρησκευτικὰς παραστάσεις τὸ ἀφηρημένον περιεχόμενον αὐτοῦ, καθίσταται καὶ ἐπὶ θρησκευτικοῦ πεδίου ἐφικτὴ ἢ συμφωνία ἐκείνη τῆς φιλοσοφικῆς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν κοσμοθεωρίαν, ἣτις συχνάκις μὲν ἐπεδιώχθη, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἀπεκρούσθη ἑκατέρωθεν. Ὁ ἀπαιτούμενος πρὸς τοῦτο ὅρος εἶνε, ὅτι οὔτε αἱ ὑπερβατικαὶ ἰδέαι οὔτε τὰ λοιπὰ τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως συστατικὰ στοιχεῖα δέον ν' ἀπᾶδωσι πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς κοσμοθεωρίας. Ὁ ὅρος οὗτος ἐκπληροῦται, ἂν ὁ Θεὸς νοηθῆ ὡς μὴ παραστατός, ἥτοι ἂν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου θεωρηθῆ καὶ ὑπὸ τῆς θρησκείας ὡς ἀπολύτως ὑπερβατικὴ, καὶ ἂν τοῦναν-

τίον τὸ ἠθικὸν τοῦ βίου ἰδεῶδες νοηθῆ ὡς *ἀνθρώπινον*, τουτέστιν ὡς ὑποδειγματικῶς δεδομένον εἰς ὠρισμένον ἱστορικὸν πρόσωπον. Βεβαίως τὸ πρόσωπον τοῦτο δέον νὰ εἴνε ἀπολύτως ἀνθρώπινον, οὐχὶ ὑπεράνθρωπον. Ἰησοῦς τις, ὅστις τελεῖ καὶ δι' οὗ τελοῦνται θαύματα, παραβλάπτει τὴν θρησκευτικὴν ἀξίαν τοῦ προσώπου τοῦ ἰδεατοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ αὐτὸ μέτρον, καθ' ὃ ἐξυψοῖ τὸ πρόσωπον τοῦτο εἰς ὑπεράνθρωπον ὄν. Πράττει δὲ τοῦτο, πρῶτον ἐπειδὴ κλονίζει τὴν ἱστορικὴν πεποίθησιν ἐκείνην, πρὸς ἣν συνδέεται ἡ ἀξία τῆς πίστεως εἰς τὸ ἀνθρώπινον ἰδεῶδες· δεύτερον ἐπειδὴ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ ἰδεώδους τούτου, ὕπερ μεταβάλλει εἰς ἰδανικὸν ὑπεράνθρωπον, τὴν ὑποδειγματικὴν αὐτοῦ πρακτικὴν σημασίαν· καὶ τρίτον ἐπειδὴ καταβιβάζει εἰς ταπεινοτέραν βαθμίδα τὴν ἰδέαν τοῦ θεοῦ ὡς ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς τάξεως τοῦ Σύμπαντος. Διότι θεὸς τις, διὰ τῶν θαυμάτων καθ' ἡπτόμενος τῆς πορείας τοῦ κόσμου, δὲν εἴνε πλεόν ὁ Θεὸς τῶν ἠθικῶν θρησκευμάτων, ἀλλὰ φυσικὸς θεὸς (Naturgott).

Εἶνε ἀρκούντως νοητόν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς κατὰ τὴν ἐξέλιξιν του δὲν ἠδύνατο ν' ἀποφυγῆ τὰς μεταπτώσεις εἰς πρωτογενεστέρων βαθμίδων τῆς πίστεως. Ἄλλ' αἱ ἀξιωματικὸν εὐνοεῖται τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δὲν ἀπάδουσι πρὸς τὴν ἀντίληψιν ἐκείνην, ἥτις ὡς τελικὸν σκοπὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ θεωρεῖ τὴν ἄρσιν πάντων τῶν στοιχείων, ἅπερ δὲν εἴνε μόνον ἀλλότρια πρὸς τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπιβλαβῆ, ἄρα ἀνήθικα ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐπιδράσει. Κατὰ ταῦτα ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς θὰ διατηρήσῃ τὴν διττὴν αὐτοῦ σημασίαν. Οὗτος δηλαδὴ θὰ εἴνε αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἠθικὸν πρότυπον οὐχὶ ὡς Θεός, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος, καὶ θὰ νοῆται ἐν τῇ ιδιότητι αὐτοῦ ταύτη ὡς ὑπέροχον τεκμήριον τῆς ἀπείρου ἀρχῆς καὶ τοῦ ἀπείρου σκοποῦ τοῦ Σύμπαντος ἑξομοιουμένων πρὸς τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες.

Ὁ τρόπος, καθ' ὃν αἱ ρηθεῖσαι ἰδέαι καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν πίστιν εἰς αὐτὰς εὐρίσκουσιν εἰς ἰδιαιτέρας τινὰς παραστάσεις καὶ τελετουργικὰς μορφὰς τὴν ἑαυτῶν ἔκφρασιν, ἀνήκει εἰς τὴν ἐννοιαν τῶν *συμβόλων*. Ὅθεν σύμβολα εἴνε παραστατικαὶ μορφαί, δι' ὧν ἐκφράζονται ὠρισμένοι τινὲς θρησκευτικαὶ ἰδέαι. Ἀποδίδων τις εἰς τὰ σύμβολα ταῦτα, πρὸς τῇ ἐσωτερικῇ αὐτῶν ἐπὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐπιδράσει, καὶ ἐξωτερικὴν θαυματουργὸν δύναμιν, μεταπίπτει εἰς τὰς ἀρχηγόνους βαθμίδας τῆς εἰς τὴν μαγεῖαν πίστεως καὶ ὑποσκάπτει τὰς ἠθικὰς βάσεις τῆς θρησκείας. Ἐὰν ὁ προορισμὸς τοῦ Χρι-

·στιανισμού ἔγινηται εἰς τὴν ἐπιδίωξιν ἑνὸς γενικῶς παραδεδεγμένου θρησκευτικοῦ ἰδεώδους τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ παραδοχὴ τῆς μνημονευθείσης θαυματοποιουῦ δυνάμεως τῶν συμβόλων ἀντενεργεῖ πρὸς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ προορισμοῦ τούτου, ἅτε συνεπαγομένη τὴν διαίρεσιν τῶν πιστῶν εἰς δύο κατηγορίας, ἥτοι εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ρητῶς ἢ σιωπηρῶς ἀθρήσκων καὶ εἰς τὴν τῶν θρησκευτικῶν ἀνθρώπων, ὧν ἡ πίστις ἐπιβαρύνεται διὰ θρησκευτικῶς ἀδιαφόρων καὶ ἠθικῶς ὑπόπτων προσθηκῶν.

Ὅπως ἡ ὑπερβατικὴ ἰδέα τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου εὕρισκει ἐν τῇ εἰς τὸν Θεὸν πίστει τὴν ἔκφρασίν της, οὕτως ἡ εἰς τὴν **ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς** πεποιθήσις συνδέεται πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου. Ἐνῶ ὅμως ἐν τῇ φυσιολατρείᾳ ἡ πεποιθήσις αὕτη προέρχεται ἐκ τοῦ εὐσεβοῦς πόθου τῆς πέραν τοῦ τάφου παρατάσεως τῆς ζωῆς καὶ τῆς αἰωνίας μακαριότητος, διέπεται ἐν ταῖς ἠθικαῖς θρησκείαις ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ. Ἐὖθις συνδετικὸν μέλος, τὸ μεταξὺ ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν τούτων ὑφιστάμενον, ἀποτελοῦσιν αἱ τῆς ἀνταποδόσεως παραστάσεις, αἵτινες, ὅτε οἱ θεοὶ ἤρξαντο θεωρούμενοι καὶ ὡς ἠθικαὶ δυνάμεις, συνεδέθησαν μετ' ἄλλων παραστάσεων, ἀπομμένων τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς καὶ προερχομένων ἐκ διαφόρων ἑλατηρίων. Πλήν, ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς τοῦ κόσμου τάξεως συγκαθορίζεται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπολύτως ἠθικοῦ σκοποῦ τοῦ Σύμπαντος. Κατὰ τὸ μέτρον, καθ' ὃ ἡ σχέσις αὕτη ἐπιβάλλεται εἰς τὴν γνῶσιν, αἱ περὶ ἀνταποδόσεως παραστάσεις μετὰ τῆς εἰς αὐτὰς ἐνυπαρχούσης ἰδέας τῆς δικαιοσύνης ὑποχωροῦσι πρὸ ἄλλης τινὸς πολυτιμοτέρας σκέψεως, τουτέστι τῆς σκέψεως, ὅτι τὰ ἐπιδιωκόμενα καὶ ἐπιτυγχανόμενα ἠθικὰ ἀγαθὰ οὐδαμῶς ἀπόλλυνται, κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἕκαστος ὡς πρὸς τὴν ἐμπειρικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων ἐφήμερος σκοπὸς ἐξυπηρετεῖ σκοποὺς αἰωνίους. Οὕτως ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα συνδέεται ἄρμονικῶς πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν φιλοσοφικὴν ἐκείνην ἐννοιαν, ἥτις ἀπαιτεῖ ἐκτὸς τοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους τῆς ἀνθρωπότητος, ὄντος σχετικῶς μόνον ἀπείρου, ἕνα πρὸς αὐτὸ τελείως ἀνταποκρινόμενον ἀπολύτως ἀπείρον τοῦ κόσμου σκοπὸν.

Ἡ ἠθικὴ βᾶσις τῶν εἰρημένων ἰδεῶν δύναται νὰ ἐπισκοπισθῇ καὶ νὰ κλονισθῇ, ἂν τις ζητήσῃ νὰ ὑποστηρίξῃ ταύτην διὰ μεταφυσικῶν ἰδεῶν, ἐντελῶς ἄλλοτριᾶς καὶ καθαρῶς θεωρητικῆς προελεύσεως. Τοῦτο συνέβη ἤδη, ὅτε ὑπῆρχεν ἡ πεποιθήσις, ὅτι

ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἠδύνατο νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας καὶ ἡ ἐλπίς ὅτι ἡ αὐτὴ ἐννοία, ἥτις ὄφειλε νὰ δείξη τὴν αἰτίαν τῆς ἐνότητος τῆς ἐμπειρικῆς συνειδήσεως, θὰ ἠδύνατο συγχρόνως νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ὑπὲρ πᾶν δεδομένον ὄριον τῆς ἐμπειρίας ἐπεκτεινόμενον πόθον τῆς αὐτοσυντηρήσεως.

Ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐννοία δὲν δύναται ν' ἀνταποκριθῆ πρὸς ἐντελῶς διαφόρους ἀξιώσεις, τοῦτο ἐννοεῖται ἐκ τῶν προτέρων. Ἀλλὰ χειρότερον εἶνε, ὅτι ἡ προσπάθεια πρὸς παραγωγὴν διαφορῶν ἀποτελεσμάτων δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ βοηθητικοῦ μέσου, βλάπτει συγχρόνως ἀμφοτέρους τοὺς σκοπούς. Ἡ ἐννοία τοῦ ψυχικοῦ ἀτόμου παρέβλαψε τὴν ἐμπειρικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν ἔρευναν τῶν ψυχοφυσικῶν ἀλληλεπιδράσεων, αἵτινες, ἀντὶ νὰ λαμβάνωσι πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ γεγονότα ἐρρουθμίζοντο κατὰ τὴν ἀκαμπτὸν ἐκείνην τῆς οὐσίας ἐννοίαν. Πρὸς δὲ ἡ ἐννοία αὕτη παρέβλαψε καὶ τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς πίστεως, διότι παρεισήγαγεν εἰς αὐτὴν πλεονεκτικὸν τινὰ ἔγωισμόν, ἐκτιμῶντα τὰ ἠθικὰ ἀγαθὰ οὐχὶ χάριν αὐτῶν, ἀλλ' ἐνεκεν τῶν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἰδίου ἐγὼ συμβαλλομένων ιδιοτήτων, ἃς κέκτηνται τὰ ἠθικὰ ταῦτα ἀγαθὰ. Ἀλλὰ μήπως ἡ ἀπλῆ αὕτη ψυχικὴ οὐσία ἀνταποκρίνεται πραγματικῶς πρὸς τοὺς ἔγωιστικούς τούτους πόθους; Καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ καταφαίνεται τὸ φαινομενικὸν αὐτῆς ὄφελος. Τὸ ψυχικὸν ἀτομον δηλονότι εἰς τοὺς ἀφηρημένους αὐτοῦ προσδιορισμοὺς αὐστηρῶς ἀναγόμενον ἀποστερεῖται πασῶν τῶν ιδιοτήτων ἐκείνων, δι' ὧν ἡ ἀπόλυτος αὐτοῦ σταθερότης θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκτήσῃ ἠθικὴν τινὰ ἀξίαν. Μία πασῶν τῶν ἑαυτῆς συνδέσεων ἀποσπασμένη ἀπλῆ ψυχὴ στερεῖται τῶν ὄρων ἐκείνων, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ ὑπόστασις τῆς συνειδήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ὑπαρξίς μιᾶς προσωπικῆς ζωῆς. Διὸ δὲν εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ θεωρία περὶ οὐσίας τῆς ψυχῆς ἄγει εἰς τὴν παραδοχὴν προσωπικῆς τινος ἀθανασίας. Τοῦναντίον ἡ θεωρία αὕτη ποιεῖται ἐκποδῶν πᾶσαν τοιαύτην παραδοχὴν, διότι τὴν προσωπικὴν ἀθανασίαν ἀναπληροῖ δι' ἐνὸς ἀπεριορίστου διαρκείας ἀσυνειδήτου ὑποστατικοῦ εἶναι, ὅπερ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ εἶνε ὁ ὄρος ἀνεξαρτήτων τῆς παρούσης ζωῆς διαπλάσεων, ἀλλ' ὅπερ οὐδέποτε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ νοηθῆ ὡς διαφύλαξις τῶν ὑπὸ τῆς ζωῆς ταύτης δημιουργηθέντων πνευματικῶν ἀγαθῶν.

Ἐν τούτοις τὸ ἀκούσιον τοῦτο ἀποτέλεσμα θὰ ἠδύνατο ἴσως ν' ἀρθῆ δι' αὐθαιρέτων βοηθητικῶν ὑποθέσεων, αἵτινες, καίπερ

ἴσως μὴ ἀνταποκρινόμεναι οὔτε πρὸς τὰς ἐμπειρικὰς ὑποθέσεις οὔτε πρὸς τὰς ὑπερβατικὰς ἰδέας, ἐκπληροῦσιν οὐχ ἥττον πάντα πόθον, διότι τῇ ἀληθείᾳ αὐταὶ τυγχάνουσιν αὐτοὶ οὔτοι οἱ ὡς πραγματοποιηθέντες νοούμενοι πόθοι. Λυπηρότερον εἶνε, ὅτι διὰ τῆς ἀποκλειστικῶς ἀτομικῆς ἰδέας τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου προσλαμβάνει πλήρως ὑποκειμενικὸν χαρακτήρα, ἀπειλοῦντα ν' ἀφαιρέσῃ τὴν ἠθικὴν αὐτῆς σημασίαν. Ἡ ἀθανασία τοῦ πνεύματος δὲν νοεῖται ἐνταῦθα ὡς προσωπικὴ πέραν τοῦ τάφου παράτασις τῆς ζωῆς, ἐπειδὴ τὸ πνευματικὸν εἶναι καὶ δρᾶν δύνανται νὰ νοηθῶσι μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς προσωπικῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ διότι πιστεύεται, ὅτι μόνον κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ ἀπεριόριστον ὑποκειμενικὸν τῆς εὐδαιμονίας συναίσθημα εἶνε δυνατόν νὰ κατασταλῇ. Τὸ πνεῦμα δέον νὰ εἶνε κατὰ ταῦτα ἀθάνατον οὐχὶ ἕνεκεν τῆς αἰδίου ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅπως ἕκαστον ἄτομον ἀπολαύῃ τῆς ἀθανασίας ταύτης. Οὕτως ὁ ἐγωιστικὸς ἡδονισμὸς ἐκτοπισθεὶς ἐκ τοῦ πεδίου τῶν πρακτικῶν ἠθικῶν κανόνων διεκδικεῖ πεισματωδέστερον τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ὑπερβατικῶν ἰδεῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ κανονικὴ ἐξέλιξις τοῦ κόσμου τούτου δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀποτέλεσμα τι ἀντιπρατικὸν πρὸς τὴν ἐμπειρικὴν τῆς ὑπερβατικῆς προόδου ἀφρηρίαν, δεικνύεται καταφανέστατα, ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα ἔννοια δέον νὰ ὑποστῇ μεταβολὴν τινα, κατὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πνεῦμα, καθ' ὃ μετεβλήθη ἡ ἀντίληψις τῶν ἐλατηρίων τῆς ἐμπειρικῆς ἠθικῆς, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ προέλευσις αὐτῶν ἐξ ἰδιοτελοῦς σκέψεως ἠλέγχθη πεπλανημένη πρακτικῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, θεωρητικῶς δὲ ὑπὸ τῆς ἰδεαλογικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δέον ἐπίσης κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα νὰ θεωρηθῇ ἐν πρώτοις μόνον ὡς παραστατικὴ μορφή, ὑφ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἄρχεται συναισθανόμενος τὴν ἀφθιτον ὑπόστασιν τῶν ἠθικῶν ἀγαθῶν. Ἄλλ' ἡ ἰδέα αὕτη ἐγκλείει τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀθανασίαν τοῦ πνεύματος κατὰ τοῦτο ὅτι, ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ νοεῖται ὡς ἀδιάπτωτον γίνεσθαι καὶ δρᾶν, πᾶσα πνευματικὴ δύναμις διατηρεῖ τὴν ἑαυτῆς μόνιμον ἀξίαν ἐν τῇ ἀπείρῳ ἐξελικτικῇ ἐνεργείᾳ τοῦ πνεύματος. Συμφώνως πρὸς τὴν προϋπόθεσιν ταύτην, πάντα τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως, ὅ τε ἀτομικὸς βίος καὶ αἱ ἱστορικαὶ μορφαὶ τοῦ συνολικοῦ πνεύματος δέον νὰ συμμετέχωσι τοῦ αἰωνίου ἐκείνου σκοποῦ.

Οὕτω τερματίζεται ἡ φιλοσοφικὴ σπουδὴ τῆς θρησκείας εἰς

τὴν αὐτὴν ἔννοιαν τῆς *ἀντικειμενικῆς πνευματικῆς ἀξίας*, εἰς ἣν καταλήγει ἡ μελέτη τοῦ ἠθικοῦ βίου. Αὕτη ἔδειξεν, ὅτι τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκωνται καὶ νὰ ἐπιτιμῶνται χάριν ἑαυτῶν καὶ οὐχὶ ἔνεκεν τῶν παρακολουθούντων ταῦτα εὐαρέστων συναισθημάτων. Ἡ θρησκευτικὴ τῶν πραγμάτων ἀντίληψις ἐξυψοῖ τὴν ὡς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν κριτήριον τῶν ἠθικῶν πράξεων αὐθεντικὴν ἀρχὴν εἰς τὴν πίστιν, ὅτι πάντα τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ κέκτηνται ἀπόλυτον, ἀφθιτον ἀξίαν. Ἡ πίστις αὕτη εἶνε τελείως ὑπερβατικὴ καὶ ὡς τοιαύτη ἐμπειρικῶς ἀναπόδεικτος. Ἐν τούτοις ὑπάρχει ἐμπειρικὴ τις τῶν πραγμάτων ἐποπτεία, συμφωνοῦσα πρὸς αὐτὴν ἐν τῇ γενικῇ ἑαυτῆς κατευθύνσει. Τοιαύτη εἶνε ἡ *αἰσθητικὴ* θεώρησις.

4. Αἰσθητικὴ θεώρησις.

Μεταξὺ τῆς θεωρητικῆς γνώσεως καὶ τῆς πρακτικῆς δράσεως κεῖται ἡ αἰσθητικὴ θεώρησις, ὡς στενώτατα μετ' αὐτῶν συνδεόμενον πεδίον πνευματικοῦ βίου. Κατὰ τὴν θεωρητικὴν τοῦ κόσμου σπουδὴν ἀναλύομεν διὰ τῆς σκέψεως προσπαθοῦμεν νὰ νοήσωμεν τὰς ιδιότητας αὐτῶν καὶ σχέσεις. Κατὰ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν ἀντιδρῶμεν πρὸς ταῦτα· πειρῶμεθα δηλονότι νὰ μεταβάλωμεν τὰντικείμενα συμφώνως πρὸς τὴν ἡμετέραν βούλησιν. Κατὰ δὲ τὴν αἰσθητικὴν θεώρησιν οὔτε σκεπτόμεθα οὔτε ἀντιδρῶμεν, ἀλλ' ἀπλῶς θεώμεθα. Ἡ αἰσθητικὴ ἐποπτεία τῶν ἀντικειμένων δὲν ἔχει ὡς σκοπὸν οὔτε τὴν γνῶσιν αὐτῶν οὔτε τὴν ἀντίδρασιν πρὸς ταῦτα, ἀλλὰ μόνον τὴν θεώρησιν τούτων. Ἡ σαφὴς ἔκφρασις τῆς σκέψεως ταύτης ὑφίσταται εἰς τὸν Κάντιον, δισχυρισθέντα ὅτι τὸ καλαισθητικὸν συναίσθημα εἶνε «*ἀνευ συμφέροντος τέρψις*» (interesseloses Wohlgefallen). Πλήν, καίτοι τὸ καλαισθητικὸν συναίσθημα διακρίνεται λίαν ἐπιτυχῶς διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου ἐκ τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς ὑποκειμενικῆς σχέσεως πρὸς τὰντικείμενα, διότι ἀποδίδεται τὸ πρῶτον εἰς αὐτὸ αὐτοτελὲς ὑπόστασις, ὁ ὀρισμὸς ὅμως οὗτος δὲν ἐπαρκεῖ οὔτε πρὸς κατάληψιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ αἰσθητικὴ ἐποπτεία ἀπέκτησε τὴν αὐτοτελεῖ ὑπόστασιν ταύτην, οὔτε πρὸς κατανόησιν τῆς εἰς αὐτὴν ἀποδιδομένης σημασίας. Διότι ὁ ὀρισμὸς τοῦ Καντίου δὲν λύει δύο ζητήματα, ἐμπεριεχόμενα ἐν τῷ προβλήματι τῆς αἰσθητικῆς, τουτέστι τὸ *ψυχολογικὸν* ζήτημα, ὅπερ ἀπτεται τῆς ἐξελίξεως τῆς αἰσθητικῆς ἐποπτείας καὶ τὸ *μεταφυσικόν*, ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀφηρημένην σημασίαν, εἰς ἣν ἐξυψοῦται διὰ τῆς